

geteg további kapcsolódási lehetőséget tárhatna fel. Ezúttal elsődlegesen a szöveg és befogadója viszonyára fókuszálva igyekeztem érvelni amellett, hogy Cholnoky László önidézései nem a szellemi hanyatlás jeleinek, hanem kompozicionális, sajátosan modern formaalkotó eljárásoknak bizonyulnak, s a címben megjelölt fogalmakkal, az autotextualitás és a medialitás jelenségeivel írásművészetének kardinális elemei ragadhatók meg.

Miroslav Krleža többnyelvűsége

A magyar és a német–osztrák nyelv mint médium
Krleža műveiben

Az 1917-ben megjelent *Hrvatska rapsodija*¹ nem pusztán a kelet-közép-európai szecesszió és expresszionizmus emblematikus, műfajilag nehezen meghatározható alkotása, hanem a horvát irodalomban nem megszokott nyelviségével tűnik ki; egyszerre érzékelteti (a nyelvek elkülönülése révén) egy végnapjait élő Birodalom széttartó és az egykori összetartozás jeleit még nem felejtő erőit: az érdekeltnek mutatkozó narrátor a szereplőket a maguk nyelvén szólaltatja meg. S a nyelveknek ebben a zűrzavarában tetszik ki az utat tévesztettség, az értés és megértés hiánya; a kataklizmában vergődő személyiségek hiába panaszoznak föl keservüket, ki-ki megmarad a maga nyelvi magánosságában. Szinte föl sem merül a nyelvek dialogicitásának esélye. Mintha a valaha egy Birodalomba tartozó személyiségek nyelve is egyre messzebb kerülne egymástól. A *Hrvatska rapsodija* első mondata „Magyar állam vasutak”, utóbb a rövidítés: „M. A. V.”,² hogy aztán a helyszínhez közelítve az időpont is megneveződjék: „treća godina međunarodne vojne.”³ A horvát szövegben egy felirat németül idéződik „K. u. K. Flugstation”: egy vitatkozó utas az általa említett jelenséget csak oly módon képes megnevezni, hogy a német kifejezést grammatikailag is anyanyelvű beszédébe szövi: „Te njihove germanske »Stilleben- i Stubenglück«-dispozicije”,⁴ utóbb más összefüggésekben ismétlődik a csupán kétnyelvű fogalmi meghatározással szemléltethető irodalmi magatartás/megszólalás, mely „pseudo-civilizacija” címszó alatt foglalható össze: „To je baš vaša laž, kao laž onih lirskih jadnika, koji pjevaju u »Stillebenu« i »Stubenglücku«.”⁵ A *Stilleben* a továbbiakban értelmeződik: „mrtva priroda”, az irodalmi/művészeti hazugság (*laž*) a német nyelvi elem beiktatásával válik szemléletessé.

¹ Az idézetek a *Hrvatski bog Mars* (Zora, Zagreb, 1962.) kötetből származnak. A novellák kötetbe szerveződéséről: Stanko Lasić, *Krleža. Kronologija života i rada*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982. A magyar fordítás helyenként „kijavítja” Krleža elírásait, jóllehet több ízben éppen ezek az „elírások” tanúsítják, hogy Krleža „fejből” idézett, a benne mélyen élő magyar vonatkozású emlékezetből. Ráadásul a horvát szövegben más a jelentősége egy magyar névnek, kifejezésnek, fordulathoz, mint a magyar kötetben. A kötet elemzésének irodalmából két dolgozatot nevezek meg: Radovan Vučković, *Evolucija i transformacija krležine novelistike = Miroslav Krleža*, szerk. Ivan Krolo – Marijan Matković, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, Zagreb 1975, 568–575.; Walter Kroll, *Aspekte der Mythos-Rezeption. An Beispiel der »Hrvatske rapsodije» = Künstlerische Dialektik und Identitätssuche. Literaturwissenschaftliche Studien zu Miroslav Krleža*, szerk. Reinhard Lauer, Harrassowitz, Wiesbaden, 1990, 41–89. Krleža művészetének közép-európai eredetességéről: Ralph Bogert, *The Writer as Naysayer. Miroslav Krleža and the Aesthetic of Interwar Central Europe*, Slavica Publishers, Columbus, 1991, 59–81.

² KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 385.

³ Uo.

⁴ Uo., 394.

⁵ Uo., 396.

Még egy, igen feltűnő példát írok ide, hogy jelezzem, az elbeszélői szöveget nem pusztán az elbeszélőtől eltérő szereplői megnyilatkozások törlik meg, hanem a nem horvát nyelvűek jelenléte, illetőleg az a kulturális, pszeudokulturális emlékidézés is, amely a máshonnan érkező, felületesen adaptált szó- és beszédbeli elemeket egy torzzá lett többnyelvűség jellemző jegyeként tünteti föl. A rapszódia egy mulatozási jelenetében egy szerémségi (*Srijemac*) húzhatja a cigánnyal, s a „primaš” előbb néhány pesti orfeumi motívumot húz („neki peštanski orfeumski motiv”), majd a szerémségi rendelésére felhangzik: „Rágyújtottam a pipára.”⁶

Az idők folyamán Krleža az 1921-ben publikált első világháborús tematikájú novellákkal együtt kötetbe szerkesztette a *Hrvatska rapsodiját* is, és végül szótárral egészítette ki,⁷ mely az érthetlenné lett magyar, német, latin, francia kifejezések fordítását adta, de éppen úgy néhány kajhorvát fordulatot is magyarázattal látott el; ezzel mintegy maga hívta föl a figyelmet *Hrvatski bog Mars* című kötetének nyelvi sokrétűségére, emlékeztetett a múlttá lett soknyelvű birodalom soknyelvű hadseregére, egyben arra a rétegzettségére is, amely különféle társadalmi pozícióból, különféle, esetleg dialektust őrző rájakról érkező személyiségek beszédének konfrontációjaker kitetszhetett mind a kortárs résztvevő, mind az első világháborús eseményeket immár történelemként számon tartó olvasók előtt. Hozzátenném, hogy Krleža életútja során több nyelvbe avatódott be, a gyermekkori, a nagymamától hallott kajhorváltól, az iskolai magyar nyelvű oktatásig (Pécs, Budapest), a k. u. k. Monarchia németjéig, az európai tájékozódást segítő franciáig. Ezen belül a világháborús éveket, a katonaságot idéző elbeszélésekből a nyelvi jellemzés hatásos eszközének bizonyul a különféle nyelvek találkoztatásakor lejátszódó esemény, az egyes nyelvcsoporthoz tartozók egymástól nyelvi is elválasztott helyzetéből adódó hol tragikus, hol tragikomikus jelenet, mely más alkalommal egy szatirizáló színre állítást szolgál.

Visszatérve a följebbi magyar idézetre, Krleža magyar népies dalként emlegeti a „petőfijanski scherzo”-t, Petőfi Sándor egy versének második sorát („Zapalio sam lulu...”). Csakhogy a szerémségi nem magában énekel, hanem másokkal együtt (*a i ostali s njima*), mintha egy közös populáris kultúra közös emlékezete merülne föl a közös nyomorúságban. A magyar nyelv itt a megértésnek nem akadálya – persze, lehetséges, hogy a dallam (mely valóban a népiességhez kapcsolható) köti egymáshoz az éneklőket.

A kötetnek beszédes című elbeszélése: *Kraljevska ugarska domobranska novela (Magyar királyi honvéd novella)*.⁸ A cím paradoxona, hogy a névadó olyan „intézmény”, amely beleíródott a magyar és a horvát történelembe, még hozzá ellentétes előjelekkel, kiváltképpen ami az 1868-as periódushatáron innen és túl van. Az elbeszélésnek egyik szatirikus célpontja, melyet az elbeszélő magyar királyi tiszti zsargonnak nevez, olyan mesterségesen torz képződménynek, amely leképezi a kiüresedett, gondolatlan

kommunikációt. Valójában olyan „nem-nyelv”-ről van szó, amely nem egyszerűen közhelyekből építkezik, hanem egy életformának jelződése, mely viszont visszautal arra az ostoba (*kretnska, idiotska*), a hadseregben meghonosított „fegyelemre”, amelyet elsajátítva a tisztek (*oficiri*) mintegy a k.u.k.-hadsereg gépezetét működtetik. E tisztek egy szótárát (*rječnik*) tanultak meg, a megfelelő helyen alkalmazható kifejezéssel, ennek birtokában társalognak, nincs szükségük saját hozzájárulásukra beszédükhöz. Egy más helyen konkretizálódik, miféle egyedek mozgatják a hadsereget. „Junker u atilama i dolomana marionete su iznakažene”:⁹ az *atilla* és a *dolmány* a magyar viseletet idézi, a *marionett* nem mozgásukra, hanem egész magatartásukra utal, a bekezdés további részében ennek a junker kasztnak legkiválóbbjait említi meg, hogy egy vidéki lóversenyen („na kakvom [...] našom provincijalnom steppleCHASE”) győztek, s meghódítottak egy kaszirnőt (*kasafrajla*).¹⁰ A szövegbe applikált kifejezések azt az idegenséget, nyelvi másságot világítják át, amely önmagát leplezi le annak a feszültségnek segítségével, amely az elbeszélő által jellegzetesnek minősített, a horvát szövegtől elütő szavakkal meghatározott tárgyi és „szellemi” tényezők bevonásakor jön létre. A horvát előadásba illesztett, csak meghatározott körben meghonosodott beszédből eredeztetett katonai zsargon (utóbb előkerül a kadetska škola, talán Krleža személyes emlékeként) példázódik, a léha (az elbeszélő a degenerált és a perverz-beteges minősítést is használja) magatartásnak ama szótár, ama zsargon adekvát kifejeződéseként, amely beszédmód visszahat a magatartásra. Ennek megjelenítéséhez azonban a jól ismert nyelv nem kínál elég lehetőséget, a szociolektussá lett hadseregbeli *Kauderwelsch* belemozgása az elbeszélésbe válhat groteszkké, vezethet el a pamflettel érintkező szatírához.

Az elbeszélés magyar címe bevezet a hadsereg világába, ugyanakkor a honvéd magyarzatot igényel. Krleža joggal hozza összefüggésbe a Landwehrrel, s mutat rá, hogy a *domobran* a *honvéd* fordítása. Ám a magyarzatok *domobranstvo* címszavában (*Landwehrwesen, honvédség*) rámutat a jelentésváltozásokra, amelyek 1848 és 1945 között végbementek,¹¹ egy elbeszéléséből idéz, melyben az 1848-as magyar forradalom hadseregét emlegeti, amely a Marseillaise-t énekelte (egyébként nem énekelte), valamint Petőfi jakobinus magyar Carmagnole-ját, az *Akasszátok föl a királyokat* című versét¹² (ezt sem énekeltek). Krleža magyarzatában horvát címet ad Petőfi nagy vihart kiváltó 1848-as versének, mintegy jelezvén, hogy elválasztja mindattól, ami az 1868-as horvát–magyar kiegyezés után történt. A Kiegyezés (*Nagodba*) külön címszót kap, s a horvát történelem szerencsétlen fordulatai nem szűnnek meg 1918-cal. A fejtegetés során egy nem jelölt idézet hívja föl magára a figyelmet: „nama treba jedan Mohač, jedan nova Udbina, jedan novi Solferino i Königgratz.” Krleža többnyelvűségét olyképpen is elgondolhatjuk, hogy olvasmányait, sorsfordító irodalmi

⁹ Uo., 70.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo., 285. egy felsorolásban együtt szerepelnek az 1848-as bécsi barikádon küzdők, a Garibaldi-seregben harcolók, „isten harcosai”: a husziták, Jellačić granicsárjai és Kossuth magyar honvédei.

¹² Uo., 424. A vers Petőfi életében nem jelent meg, horvátára 1946-ban ültette át Bogdan Čiplić Kraljeve vešajte címmel. Sava BABIĆ, *Kako smo prevodili Petefija. Istorija i poetika prevoda*, Matica Srpska, Novi Sad, 1985, 372.

⁶ Uo., 403. Krleža pontatlanul idézi a vers első sorát, a megzenésítést „Zerkowitz”-nak tulajdonítja. Miroslav KRLEŽA, *Glembajevi. Proza*, Oslobođenje, Sarajevo 1973, 197. Nem Zerkovitz Béla dallamára énekeltek a Petőfi-verset, hanem Frank Ignác Laura-csárdására.

⁷ KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 419–466. Ezt nem fordították magyarra.

⁸ Uo., 45–180.

élményeit átírja a maga műveibe, olykor mintegy alapszövegnek tartva, amelyre változatok ráépülhetnek. A följebb említett sor nem más, mint Ady Endre önostorozó, a magyar bezárkózással, a változástól való irtózással szembeforduló *Nekünk Mohács kell* című verse,¹³ a török ellen vívott vesztes csata Mohácsnál a magyar gyásznapok közé tartozik, Udbina szintén a törökellenes küzdelmek helye, 1528-ban szállták meg a törökök, ezt követi a Habsburg Birodalomnak az olaszok, majd a poroszok ellen vívott háborújában elszenvedett veresége: mindkettő sorsfordítónak bizonyult. Petőfi és Ady jelenléte a fiatal Krleža prózájában, esszéiben elég ismert,¹⁴ ám ezúttal oly természetes mozdulattal ragadja ki Ady versének címét, és teszi a maga okfejtésének érvévé, hogy ezzel és a verscím eredetének megnevezetlenségével elfedi idézet voltát, integrálja a maga gondolatmenetébe, legfeljebb a helynevek figyelmeztetnek az esetleges átvételre.

A történelmi események és megnevezések alapján a Krleža által megszerkesztett magyar, osztrák, olasz eredetű nemesi családnevek szintén poliglott nyelviségre engednek következtetni, olyan transznacionalitásra, amelynek ellenében (a *Hrvatski bog Mars* nem egy elbeszélésében) Zagorje személyneveit és nyelvét szegezi, a kajhorvát vidék népnyelvének természetességét állítja szembe a vegyesnyelvűséggel, amely nem a többkulturáltságból származik, hanem az emlegetett zsargonból. Az osztrák–magyar császári és királyi, illetőleg a magyar királyi hadsereg tisztjei és előkelői egy „antikultúra” reprezentánsai, akik a Szolgálati Szabályzatból merítenek, s akiknek karikatúrisztikus megjelenítéséhez igényli az elbeszélő a nyelvek közötti csapongást. A *Tri domobrana (Három honvéd)* című elbeszélésben az úri fogadáson elhangzanak pohárköszöntők, a kárpáti győzöt megilleti a háromszoros *hura* (‘hurrá’; ‘buzdítás’, ‘diadalkiáltás’), majd arról folyik a szó, mit lehet olvasni a Pester Lloydban és a Neue Freie (Pressé)ben, kitör-e Párizsban a forradalom, s a zenekar a *Waltzertraum (Varázskeringő)* című Oscar Strauss-operett (1907) „csodálatos akkordjait” játssza: „leise, ganz leise klingt’s durch den Raum...” („Halkan, csak halkan, lágy álmódás...”)

Az eddigiekből is kitetszhetett, hogy Hermann Brochhoz hasonlóan Krleža is (ha más szavakkal) a „Wertvakuum” (‘értékvákuum’) termékének és okozójának minősíti a Monarchia operettjeit;¹⁵ Strauss máig játszott operettjének nevezetes keringőjét idézve a (fő)nemesi együttlétek tartalmatlanságát jelzi, egyben azt a távolságot is, amely a háborúba kényszerített, szerencsétlen katonák és a gondtalanul mulatozó urak között feszül. Az említett két újság Budapesten és Bécsben jelent meg, a félhivatalos lapok közé tartoztak, egyben annak a fajta Monarchia-művelődésnek is teret

¹³ Uo., 439. KRLEŽA fordítása: *Eseji I. Knjiga prva*, Zora, Zagreb, 1961, 111. Vö. még: Endre ADY, *Pesme*, vál., előszó Danilo KIŠ. Rad, Beograd, 1964, 51.

¹⁴ Stojan D. VUJIČIĆ, *Ady et les écrivains serbo-croates*, Acta Litteraria Hung. (2) 1959, 185–201.; Stanko LASIĆ, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914–1924)*, Glbous, Zagreb, 1987, 336., 347–548.; Lőkös István, *Miroslav Krleža szépirodalmi élményvilágának magyar rétegeiről = Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok*, I., szerk. SZELI István, Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék, 1982, 252–258.; Uő., *Die Frage der Ady-Rezeption in Krležas Werk = Künstlerische Dialektik und Identitätssuche*, 249–267.; István FRIED, *Überlegungen zu Krležas Bezügen zur ungarischen Literatur*, Studia Slavica Hung. (57) 2012, 429–439.

¹⁵ Hermann BROCH, *Hofmannsthal und seine Zeit. Eine Studie*, előszó Hannah ARENDT, Piper, München, 1964, 59.

adtak, amelynek Krleža (és Karl Kraus) tagadója volt. Ehhez társítja a korszak ünnepeket operettjét, éppen annak a keringőnek két sorát említi az elbeszélő, amely a „Wienerlied”-ek közé sorolódott, szövegében több utalás található az operettek által népszerűsített életformára/életérzésre. Tanúsítsa ezt néhány sor a második versszakból: „Nur fort aus den prunkenden Sälen, / Dorthin wo’s uns besser gefällt, / Wo Wiener Walzer erzählen/ Von unserer heimischen Welt!”¹⁶ Aligha szembeítható szemléletesebben a háborús hadszíntér, a katonasors meg az a könnyed operettvilág, amely a *Walzertraum* szövegével és dallamával a századfordulós látszatot közvetíti. S hogy a Krleža-novella szövegében nem egy esetleges horvát változat olvasható, hanem Felix Dörmann verse, nem pusztán a nyelvi határlépés „retoriká”-jához adalék, hanem annak cáfolata, hogy a többnyelvűség feltétlenül és reflektálatlanul értéket jelentene, olykor az ellenkezőjét.

Ugyanakkor az elbeszélő fenntartja magának a „jogot”, hogy közvetítsen a nyelvek között, megszerkeszti a különféle nyelvek találkozási lehetőségét, némi egyoldalúsággal ugyan, de az ő perspektívája, az ő általa irányított intertextualitás, az ő nyelvek közötti léte érvényesül. Az a tény, hogy az elbeszélő több nyelvel dolgozik, mindegyik nyelv szóra bírásának helyét és idejét ő jelöli ki, igazolja, miszerint a többkulturáltság nem a szereplők, hanem az ő részéről van jelen a szövegben. Van olyan emlékezés Krležára, amely egyik fő vonásaként azt említi, milyen biztonsággal mozog a nyelvek között, milyen könnyedén vált át egyik nyelvről a másikra. Manès Sperber írja: „És ez a Krleža [...], aki mindent tud, aki gond nélkül vált egyik nyelvről egy másikra, egy harmadikra és negyedikre, aki ismeri a világirodalmat és világtörténelmet, mindent, ami történőben van”. Sperber látja Krležához közel Jaroslav Hašeket és Karl Kraust,¹⁷ s ebben nem tévedett: az elbeszélői beszéd összetettsége, a különféle szociolektusok keveredése egy művön belül, a Monarchia karikatúrája mindhármuknál a hadsereg, a tisztikar elrajzolásával teljesebbé válik. Találó megállapítás, noha kissé leegyszerűsít, miszerint Krleža a háború tragédiáját, Hašek meg komédiáját írta volna meg.¹⁸ Az elismerhető, hogy az a fajta alulról szemlélt történelem, amely Švejk anekdotáiban kap formát, Krležánál elbeszélői fejtegetésekhez jut, mely a zagorjei honvédekről szólva időnként valóban tragikus vonásokkal színeződik, kiváltképpen halálba hajszolásukról szólva, ezzel párhuzamosan azonban a tisztikar maró gúnnyal megalkotott torzképe nem egyszer szatirikus megjelenítésbe, ironizáló jellemzésbe csap át. Krleža sokszólamú előadásában a nyelvváltás számot tévő szerepet kapott, egy-egy beiktatott idegen nyelvű szöveg (éppen azért, mert többnyire egy terjedelmesebb horvát szövegbe ékelődik) szokatlan „helyesírással”, azaz a betűkép eltéréseivel, „érthetlenségé”-vel az olvashatóság kétségeit ébresztheti föl, s ezen nem segít a kötet végén lelhető szótár. Részben azért, mert nem minden idegen kifejezés, név, utalás értelmeződik, részben a folyamatos olvasást gátolja az ide-oda lapozás.

De talán éppen a kizökkentés az elbeszélő célja, annak kierőszoakolása, hogy az olvasó ne adja át magát a könnyed és problémátlan lapozgatás-olvasás kényelmének,

¹⁶ *Wienerlieder. Von Raimund bis Georg Kreisler*, szerk. Jürgen HEIN, Reclam, Stuttgart, 2002, 51–52.

¹⁷ Manès SPERBER, *Bis man mir Scherben auf die Augen legt. All das Vergangene*, Europa, Wien 1977, 36.

¹⁸ LASIĆ, I. m., 491.

hanem a magyarázatok keresésével, a fordításoknak a szövegre ráolvasásával mélyedjen el az olvasottakban, alkossa meg maga is a szöveget. Ugyanis a Krleža-kötet nem teljesen olvasóbarát, igen szoroson tapad a megjelenített korhoz, annak műveltséganyagából (is) építkeznek, lett légyen szó magyar és osztrák irodalomról vagy osztrák és magyar populáris kultúráról. 1917 és 1921 között Krleža olvasóinak egy része még tudott magyarul, ismerte a Krleža idézte verseket, szövegeket, dallamokat; ezek jó része elfelejtődött, mint ahogy az a nyelv is, amely a horvát középosztály mentalitásából következett, nem utolsósorban a közös intézményekből, az együttélésekből, valamint az „agramerstvo”-ból. Mindez mára már jórészt megszűnt, így a horvátosított német és magyar kifejezések értelmezést igényelnek. Viszont a följebb említett hátránnyal szemben akár előnyként is fölfogható: olyan nyelvi rétegbe ütközik a mai olvasó, amely számára egy (akárhogyan értékeljük, mégis) kulturális korra figyelmeztet, amelynek soknyelvűsége ugyan megróható a gondolkodás sematizmusa miatt (és azért, mivel egy városi Kauderwelschbe torkollik), de amely a századforduló idején a bezárkózó epigonirodalommal, a későromantikus kiüresedettséggel szemben a nagyvilágra nyitottnak mutatkozott. S ha Krleža éppen provincializmusban marasztalja el, nemcsak a nyelvhasználat, nem egyszer a makaróni-nyelv, hanem az e nyelv által kifejeződő „hamis tudat” miatt, a Krleža-kötet (már csak a jegyzetanyagból következően) a nyelvek érintkezését, kifejezésének cseréjét dokumentálja.

Az egyik novella groteszk jelenete beszédesen állítja elének az értetlenséget, az egymástól elváló nyelvek okozta félreértések tragikomédiáját. Előbb egy versike egy szaván élcelődnek, noha a versike¹⁹ német, majd magyar, végül horvát változata hangzik el („Hände waschen vor dem Essen, / Nach dem Stuhlgang nicht vergessen”; a magyar változat nemcsak tömörebb, de primitívebb is: „Egyél, igyál, de mindig előbb mosdjal”, ritmusa megdöccen; a horvát: „Peri ruke svagda prije jela, / peri poslji ispražnjena tijela”), mire a tiroliaiak: „Haha! ist das aber wirklich dumm! Ist das dumm, dieses »peri« Was ist das, du, dieses – peri?” Mire a horvát válasz: „– Vasistas! Vasistas! Bedak zalupani. Niks! Niks! Daj mu ti reci, Štef, kaj pita! Ti si bil v Gracu! Kum! Kum! Šnaps!” Olasz szó, román szó hangzik, majd egy beteg panaszja fájdalmairól. Mire a magyar reakció: „– Te! Mi az? Boli? Mindig ez a boli? Mi az a boli?”²⁰ A *Baraka Pet Be (Ötös b barakk)* összezárt nyomorultjai között a nyelvi megértés akadályba ütközik, ebben a felfordult világban a nem-verbális kommunikáció nem segít, ennek sikeres alkalmazásáról nincs információ. A fülekhez eljutó hangtanilag idegen szavak elcsengenek, s a kötet végi magyarázatok ábécérendje sem teszi lehetővé a nyugodt összeolvasást. Mégis más ez a spontán értetlenség, mint Gróf Maksimilijan Axelrode johannita, máltai komturé, aki létesítette a kórházként szolgáló barakkot. Nem is az ő történetét követhetjük, hanem a halálos beteg Vidovićét, az ő halálával cseng ki ez a fentet és lentet konfrontáló rajz, nem jöhet létre dialógus.²¹ A szegény betegek nem értik egymás szavát, ki csöndre vágyik, ki beszédre, a nyelv itt is elválaszt,

¹⁹ KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 282–283.

²⁰ *Uo.*, 283., 285–286.

²¹ *Uo.*, 287–290. Krleža előadásmódjáról Mladen ENGELSFELD, *Miroslav Krleža „Baraka Pet Be”. Primjedve i stil = Krležin zbornik*, szerk. Ivo FRANGEŠ – Aleksandar FLAKER, Naprijed, Zagreb, 1964, 87–100.

mivel a nyelvek különbözők, akkor is, ha a sorsok hasonlóak. Ez a különbözés félreértések okozója, ugyanazt mondják másként, a szokatlanak tetsző hangcsoportok (peri, boli, vasistas) nem hívnak elő jelentést, más hangcsoportok integrálhatók (Šnaps), s a használt nyelv részei lesznek. Ellentétek és párhuzamosságok, értetlenkedések és értésre törekvés egyként vezethetnek a széttagolódáshoz meg a közelebb kerüléshez.

Leginkább az elbeszélő nyelvében történhet meg a kiegyenlítődés, az ő interpretálásában lesznek analógiává a mégoly távoli mozzanatok is. Egy kivizsgálás során bukkan föl egy tárgyi bizonyíték, mely a magyar zászló színeit viselő kendőbe volt kötve, rajta a felirat Vörösmarty Mihály „híres” verséből (mint megtudjuk), s ezek után következik hibátlan magyar helyesírással a *Szózat* első két sora: „Hazádnak rendületlenül / Légy híve, oh, magyar!” Zárójelben ott a horvát fordítás. A következő tárgyi bizonyíték egy iztriai gyufás skatulya, rajta a két szláv apostol, Szent Cirill és Szent Metód képe, csakhogy borral le volt öntve. Mármost Vörösmarty ódája 1836-ból az ünnepi alkalmakkor énekelt, himnikus jellegű vers, Cirill és Metód, miként a szöveg említi, minden szláv nép szentjei közé tartozik.²² A vers és a szentek a fenséges kategóriájába sorolandók, ám a *Tri domobrana (Három honvéd)* e jelenetében tárgyi bizonyítékká trivializálódnak, a fenséges az alantasba csúszik, tárgyi valóságában elveszíti szentségét. A magyar szöveg Krleža kortársaiból hasonló asszociációkat hívhatott elő, miként a szláv apostolok emlékezete szintén, az ünnep hangulatát. A magyar és (ezúttal) horvát fenséges azonban tárgyasul, eltávolodik valódi funkciójától, s mert eleve tárgygyá alacsonyították, immár nem szabadulhat a használatba vétel alacsonyító mechanizmusától. A magyar szöveg idegenségével emeli a vers jelentőségét, de zárójelbe téve, magyarázatként mellékelve ott a magyar vers nyersfordítása: megjegyzem, minden nyersfordítás költőietlenít, szót szóval adva vissza, megfosztva a szöveget poétikai funkciójától, a vers és nyersfordítása eleve ellentét, elidegenítés. Emlékeztetve, hol található Vörösmarty két sora (és a szláv apostolok képe), egyként szólhatunk egy honvéd (*domobran*) feleslegesnek feltüntetett felszereléséről, de arról is, sőt arról elsősorban, mennyire érdektelenek számára ezek a tárgyak; mennyire távol áll tőle a tárgyakhoz fűződő „nemzeti” szakralitás. Ugyanakkor e tárgyak birtokosának nyelvi „elkötelezetlensége” (a magyar s a szláv „jelkép” ugyancsak nem mond számára semmit) arra enged következtetni, hogy nincs köze a hivatalos nyelvekhez, jelentkezzenek azok akár szövegi, akár képi alakban.

Egy hosszabb bekezdés befejező részéből idézek. Egy német–horvát (többnyelvű) párbeszédet követően átélt beszédben töprengtet el az elbeszélő, aki egy szereplő gondolataiba éli bele magát, a nagyvárosi élet előnyeiről, a kórházban tartózkodás szépségeiről. Krleža elbeszélőinek hosszúmondatos technikájával szemben itt a kurta mondatokra tördelés a jellemző, a gondolati asszociációk sűrű egymásutánja. De a megidézett helyeknek szellemében a korábban csak fölillantott idegen nyelvi emlékeztetők itt a vegyes nyelvűségükkel tűnnek ki: „Pa nekamo u koju lijepu bolnicu! U sanatorij u Beču! Ili Peštu! Lijepa bolničarke, fine gospođe! Opet kakva gospođa Loeb! Ili kakva jaj de feš Peštanka. Gerbaud[!], Opera. Hotel Fijume! Little

²² KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 260.

lady!”²³ A tájékozódni akaró nem minden szót talál meg a magyarázatok között, főleg a konkrét helyekre utaló megnevezéseket nem (más Krleža-művekben megtalálja), viszont mind a bekezdés egésze, mind az idézett néhány sor a jelentések ellentmondásainak az életfelfogásban való kiegyenlítődését mutatja, a többnyelvűség híven festő, egyben elrajzolt szólamának segítségével. A horvát helyesírással, a magyar kifejezésben szereplő német szó: *feš* (*fesch*) önmagában árulkodó, ehhez a pesti helyszínek csatlakoznak: a franciás eredetű Gerbeaud, mely a mai napig a pesti Belváros egyik elegáns cukrászdája, az „úri” közönség találkozóhelye, azzá minősül a (budapesti) Operaház, melyben reprezentálni, páholyokat látogatni lehet, valamint a Hotel Fiume (magyar helyesírással: Fiume), s a felsorolást a Little lady végzi, s ezzel – ha eddig nem ismerte volna föl az olvasó – a könnyed szórakozásra utalás teljeseedik ki. A szép kórházak, a szép ápolónők, a bécsi szanatórium jelennek meg az álmodozásban, hogy az álmodozás részletei különféle nyelvi töredékek révén formálódjanak meg, a horvát szövegből kibukó elemként, amelynek paradoxona a zagorjei domobranok sorsával szembesítve bukik ki.

Ami az álmodozásokon túl van, azt a *Vježbovnik za kr. ugarsko domobransko pješactvo*²⁴ (gyakorlati szabályzat) írja elő, 1912-es budapesti kiadására hivatkoznak a magyarázó jegyzetek.²⁵ Arra, amelyet feltehetőleg Krleža is forgatni kényszerült. A viszonylag terjedelmes, ironiától egyáltalában nem mentes címszó összegzi azt a viselkedési kódexet, amely szerint a domobrannak szolgálnia kell (egyik legcsodálatosabb horvát könyv, alább fantasztikus könyv), amelynek nyelvi jellemzője „lingvistička komedija”, másutt „paranoidni ričet”, szabályozza azt a rendszert, amelyhez a katonaságban igazodni kell. S noha a címszó nem játszik el a többnyelvűség lehetőségével, a katonai kauderwelschet inkább a könyv mögött meghúzódó világ- és országszemléleti tényezőkkel jelzi, hogy a kiegyezésben résztvevők, az unionisták nyelvi műve a Vježbovnik. A könyvből vett idézetek bizonyítványként szolgálnak az elvonatkoztatott rend biztosítását dokumentáló szabályzat jellemzésére, amelynek képtelenségei köszönnek vissza (nyelvileg és a jellemzésekben) a *Hrvatski bog Mars* novelláit olvasva. Részben innen, részben a katonaság szókincsét összegző szótárból származnak a horvátosított német kifejezések, a rövidítések: A. D. – Ausser Dienst; angrif – Angriff, abtajlunk – Abteilung, A.O.K. – Armee-Oberkommando, amelyet egyesek Alle ohne Köpfeként oldottak föl, befel – Befehl, cimer – Zimmer, cugsfirer – Zugführer, drot – Draht (amely a magyar drótból is jöhet, az első magyar adat a 17. századból származik, a bajor-osztrák jövevényszavak közé tartozik) stb. Ilyen sort a magyar szavakból, kifejezésekből is összeállíthatunk (mellékesen megjegyezve: néhány francia, olasz és latin szó szintén magyarázatot igényel). A magyar kifejezések sorát káromkodások nyitják

²³ Uo., 92. Ugyanezek a helyszínek Krležánál: KRLEŽA, *Glembajevi*, 96., 195. Az 1858-ban létesült cukrászdát 1884-től működtette Emile Gerbeaud (így!). A Fiume Hotel és kávéház a II. Lánchíd utca 12. sz. alatt volt található. A Little Lady kuplé előadását az elbeszélő Medgyaszay Vilmának, a kor népszerű színésznőjének, chansonettjének tulajdonítja. A művésznő Bartók és Kodály dalait is népszerűsítette.

²⁴ *Vježbovnik za kr. ugarsko domobransko pješactvo*, Budapest, 1875. További kiadások: 1895, 1900, 1901, 1912, 1916.

²⁵ KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 449–452.

meg: „Az apád istennét!” (helyesen: istenit). „Csönd!: madžarska psovka: Boga ti očina! Kuš!; baka: – prost vojnik, redov; betežan, bolean u kajkavskom. Od madžarskog: beteg (krank); Čaka, čako [...] Od madžarskog: csákó [...] Lagermütze; doboš: bubanj, dobošar, dobošarevica, madjarizmi; ember: madžarski, čovjek; ehhez járul a M.A.V. (Ung. Staatsbahn) felírata: 36 ember (Mann), 6 ló (Pferde); melin, kajkavski mlin. Mađarizam: malom (Mühle); nemeš (nemes), madžarski: plemič (Nobel); Te! Mi az?: Ti! Što to znači?”

A lista nem teljes, de annyi kitetszhet, hogy részint az akkori (katonai) köznyelvben gyakrabban előforduló szavakat magyarázza meg a függelékben közölt szójegyzék, részben a horvát (vagy a kajhorvát) nyelvben meghonosodott szavakat. Az első esetben megemlítenő, hogy a kifejezések olyan művelődéstörténeti háttérrel rendelkeznek, amelyek értéséhez a mai olvasónak értelmezés szükséges. Ennek segítségével a kötet környezetrajza, hadseregképe és általában a kiegyezést követő évtizedek kultúrája világitódik át, mintegy a történetek kulturális vetületét adja, általa az az ellenkultúra alkotódik meg, amellyel szemben foglal állást a kötet és a kötet megírásának évtizedében publikált Krleža-esszék sora. A *Gott erhalte*²⁶ esetében Krleža visszafogja indulatait, lefordítja, közli, hogy a zenét Haydn komponálta, s a *God save the King* változata. Annál erőteljesebb a *Gassenhauer-civilizacija* szócikk²⁷ értelmező stratégiája. A Gassenhauer, mint az utcára került dal a 19. század végén trivializálódott, és lett a Wienerlieddel szemben kevésbé értékes (lírai-zenei) műfaj megjelölése. Krleža magyarázata a banális operettáriával azonosítja a Gassenhauert, így a Gassenhauer-civilizáció azonos az operett-civilizációval, mely bécsi, a ferencjózsefi bordély-civilizációé, a Prateré, az operetté, a walzeré, a cirkuszé. Ilyen módon meghatározó a kiegyezés Osztrák–Magyar-Monarchiájában, amelyet hazugság, talmisság jellemez.

Az 1917 és 1921 közötti években még frissen élt a végidőknek az a szemlélete, melyben Krleža (hogy ismételjek) osztozott Hašekkel és Krausszal, a Monarchia felbomlásának „kulturális” magyarázatát kereste, az egyetemessé vált elértektelenedés okait és tüneteit mutatta föl *Hrvatski bog Mars* című kötetében, ahol a címmel egyezően a háborús évek paradoxonainak eseménytörténetét éppen úgy megörökítette, mint a nyelvválságot, amelyre a többnyelvűség torz formáját hozta példának. Az együtt élő nemzetek elidegenedését egymástól nyelvi elidegenedéssel szemléltette, miközben nem feledkezett meg arról, hogy nem pusztán egy felületesnek elgondolt nyelvi érintkezés tapasztalata fogalmazódik meg, hanem a mélystruktúrában jelen lévő nyelvi kapcsolattörténeté is: ennek jelzéséül olvashatjuk a horvát/kajhorvát nyelv magyar jövevényszavairól szóló szócikkeket. A szavakkal, a kifejezésekkel, a káromkodásokkal és az ironizáló kommentárokkal együtt fény derül arra a kulturális/pszeudokulturális jelenségsorra, amely éppen a többnyelvűség karikatúraszerű szólamaival ékelődik be elsősorban a szereplők beszédébe. Az elbeszélő elhatárolódik szereplői világnézetétől, nyelvétől; s amivel azonosulni tud, az a hadseregbe kényszerített zagorjei katonák

²⁶ Uo., 432.

²⁷ Uo., 431–432. Vö. FRIED ISTVÁN, *Ein Kroat aus Altösterreich = Uő., Bolyongás a (kelet-)közép-európai labirintusban. Egy soknyelvű, sokműveltségű régió „természet”-rajza*, Lucidus, Budapest 2014, 126–136., különösen 128.

sorstörténete. Ennek megszólaltatásához a kajhorvát nyelvet véli az elbeszélő a legal-kalmasabbnak, s e nyelv nem pusztán egyes szereplőktől, hanem az elbeszélőtől is olvasható. A *Bitka kod Bistrice Lesne* (*A Lesna-Bistrica-i csata*) című elbeszélés szereplője egyként beszéli a štohorvát és a kajhorvát nyelvet,²⁸ a dialektussal hitelesíti részint hovatarozását, részint nyelvek között létét.

Ugyanebben az elbeszélésben egy levél szókészletének forrásául a 19. század horvát epigonlírájának két költője neveztetik meg, Harambašić és Badalić,²⁹ annak jelzésül, hogy a 19. század második fele népszerű költői sem tudtak elhatárolódni a nyelvefejtés veszélyétől. Míg a bevonuló katonák illúzióit egy becsempészett irodalmi utalással emeli az elbeszélő az álmodozások világába; ami a kölcsönzött kifejezést illeti, a századforduló Schein und Sein tematikájára utal: u prve gradske dane takvom Šlarafijom, a városban eltöltött első napok az ifjú paraszti bevonulóknak Schlaraffenlandként tűntek föl.³⁰ Talán megemlíthető Heinrich Mann regénye, *Im Schlaraffenland* (1900), illetőleg a Schlaraffenland motívumának előfordulása Sebastian Branttól és Hans Sachstól kezdve egészen az egyik Grimm-meséig. Az elbeszélő igen tág kulturális kontextusban keres helyet a háború első napjaiban még ámuldozó ifjaknak, a Šlarafija beiktatásával nyelvileg sejteti ez ámuldozás naivitását és nem teljesen természetes voltát.

Krleža *Hrvatski bog Mars* kötetének többnyelvűsége a nyelvészeti³¹ és általában stiliztikai kutatás figyelmét is felkeltette. A kutatás rávilágított arra, miféle helyi értékkel rendelkezhet a horvát szövegben egy helyesírás segítségével honosított vagy éppen az eredeti helyesírással közölt német vagy magyar szó, kifejezés, név, történeti, művelődéstörténeti utalás, célzás. Az általam emlegetett példákból kitetszhetett, hogy Krleža e művének (és műveinek) bemutatásakor a többnyelvűség és a többkultúráltság negatív vonatkozásairól inkább beszélhetünk, mint egy többnyelvű társadalomnak vagy államnak többféleképpen rétegzett multikulturalitásáról.³² A megszólalások mikéntje nem utolsósorban azáltal lehet uralkodóvá, miként él az elbeszélő vagy szereplője a korszak köznyelvébe vagy bizonyos szociolektusába iktató idegen nyelvi elemekkel; még az is kitetszhet, hogy bár a jövevényszavak esetében talán tartósságról, esetlegesen a nyelv gazdagodásáról lehet szó, az átvett, főleg hivatali nyelvhasználat számos eleme meghatározott társadalmi rétegekhez van kötve, ilyen módon ki van téve a felejtésnek. A német (osztrák) és a magyar irodalomhoz és kultúrához fűződő érdekelttség szintén igényli az alaposabb elemzést: Krleža műveltsége összetettségének következménye ennek a kötetnek (és más műveinek) sűrű intertextualitása.

²⁸ Branko VULETIĆ, *Kajkavski elementi u krležinom štokavskim tekstovima = Miroslav Krleža, 593–605.*

²⁹ Ironikus megjegyzés August Harambašić és Hugo Badalić közhelyes lírájára: KRLEŽA, *Hrvatski bog Mars*, 41.

³⁰ Uo.

³¹ László HADROVICS, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Böhlau–Akadémiai, Köln–Budapest, 1985.

³² István NYOMÁRKAY, *Die geistige Verwandtschaft der ostmitteleuropäischen Sprachen*, *Studia Slavica Hung.* (57) 2012, 23–35.

KRITIKÁK

FAJT ANITA

Győri L. János: *Református identitás és magyar irodalom*

A *Református identitás és magyar irodalom* Győri L. János első tanulmánykötete, amely a szerző régi magyar művelődéssel foglalkozó, elmúlt huszonöt évben írt fontosabb magyar nyelvű cikkeit tartalmazza. A válogatás nem pusztán időrendi vagy esetleges, az összetartó erő Győri L. János eddigi szakmai érdeklődése, amely, ha az évtizedek alatt más irányba mozdult is el, mindig megmaradt koncentrikusnak: középpontjában a református művelődés 17–18. századi története, elsősorban a prédikáció műfaja áll. Győri a Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának tanára és a Református Művelődés- és Iskolatörténeti Kutatóintézet igazgatója, munkásságának ezen kettős kötődésére a kötet előszavában is reflektál: „Az egyik (érts. szellemi kötődés) az ismeretek átadásának vágya az általános műveltséget nyújtó középiskola szintjén, a másik pedig a magasabb szintű tudományos kutatás”. (9.) Ez az a kettős mérce tehát, melynek a kötet tanulmányai szeretnének megfelelni. A tizennégy tanulmány arányosan csoportosul három fejezetben: *Református identitás és magyar irodalom*, *Magyar református prédikáció a kora újkorban*, végül *Mártírium és magyar református kegyesség*. A tanulmányok mindegyike másodközlés, 1991 és 2013 között jelentek meg különböző tanulmánykötetekben, illetve folyóiratokban.

A *Református identitás és magyar irodalom* fejezet dolgozatai a 16. századtól a 20. századig vizsgálják a református művelődés különböző, időben és térben sokszor szorosán nem összefüggő jelenségeit. A fejezet első tanulmánya a zsidó–magyar-sorspárhuzam motívumával foglalkozik, amely problémakörnek, bár mint ismert jelenség szokás rá hivatkozni, még sincs alapos, nemzetközi forrásokra és szakirodalomra is támaszkodó vizsgálata. Győri L. János dolgozatában a zsidó–magyar-sorspárhuzam példáit a 16–17. század református prédikációiban keresi, amely anyagot először vizsgálták át ebből a szempontból. Vizsgálatának eredményei kiválón kiegészítik az eddigi, Farkas András ikonikus *A zsidó és magyar nemzetről* című költeménye nyomán kibontakozó, főként a bibliai históriákra és gyülekezeti énekekre koncentrált kutatásokat.

Győri L. János ezzel a motívummal kapcsolatban korábban nem idézett forrásokra hívja fel a figyelmet, így református vonatkozású textusokkal tovább gazdagítja a